

היראה, ועל ידי החרוד נדברו יראי ה' ונתחברו ונתכללו שתי הקצוות ולכך מזמנים והוא בכלל שבת הקודם בגמרא ויכמו במימרות שלפניהם שם, על ידי הארון נראין כעשרה, יעוין שם, דבלא הכי תמוהו, והיינו דלכך צריך יראה, וכידוע ד'בינה – מינה דינין מתערין', כי כל חדוש יש יראה שמא חס ושלום הוא שוא, וכמו שכתב בהקדמת הזוהר (ה) דלכך אין לחדש דבר שלא שמע מרבו, ולכן התנו (שבת סג) במחודדין שיהיה לשמה ובעונה ואז מצליחין, דגם במחלוקתן אלו ואלו דברי אלקים חיים, והוא יחוד כמחלוקת הלל ושמיאי שסופה להתקיים...'.
(מתוך צדקת הצדיק קפו. וע"ע במי השלוח ח"ב לקוטי הש"ס)

דף מח

'עד שיאכל כזית דגן'. נחלקו הראשונים ז"ל האם האוכל כזית דגן שחיובו לברך הוא מדרבנן, יכול להוציא ידי חובתו את מי שאכל ושבע ונתחייב בברכה מדאורייתא; לדעת בה"ג והרמב"ם ועוד פוסקים (ע' ארחות חיים לו; מרדכי; ב"י קצו) – אי אפשר, ולדעת רש"י ותוס' (כאן. וע' גם בעירובין צו. ד"ה דלמא, וברש"ש) – אפשר; אם משום שאף זה המחוייב מדרבנן נחשב 'מחוייב בדבר' [מלבד קטן שאינו מחוייב בעצמו אלא שאביו חייב לחנכו במצוות, לכך אין הקטן יכול להוציא את הגדול. כן היא שיטת רש"י]], אם משום שבעצם מצד הדין יכול גם מי שלא אכל כלל להוציא את האחר ידי חובה, כדין שאר המצוות שאעפ"י שייצא – מוציא, משום שכל ישראל ערבים זה בזה, אלא מדרבנן החמירו בברכת המזון כשלא אכל כלל מפני שאינו יכול לומר 'שאכלנו משלך', או מטעם אחר (תוס' ועוד).
ונפסק בשלחן ערוך (קצו, ד) להחמיר בדבר, שלא יזמן זה שלא אכל כדי שביעה ויוציא אחרים שאכלו ושבעו. וכיוצא בזה כתב שם הרמ"א שעדיף שיוזמן מי שאכל ושתה, שאז הוא חייב לברך מן התורה לכל הדעות (וכ"ה בארחות חיים לו; שו"ת מהרי"ל קנג). ואולם כתבו האחרונים שעכשו שנוהגים שכל אחד מברך לעצמו, אין מקפידים בדבר.

ראה עוד בכאור שיטות הראשונים: צ"ח כאן; טורי אבן ר"ה כט; שאגת אריה ו; שבט הלוי ח"ה כב; חדושי הגרז"ר בנגיס ח"א א וח"ב יח; 'שעורים לזכר א"מ ז"ל' ח"ב עמ' פא ואילך; (מנחת שלמה ג); אבי עזרי סוף הל' תפלה (מהגרמז"ב); קובץ שעורים ח"ב ל; אורח משפט מד; בית ישי לו, א.

ובענין המסתעף; האם מצות חינוך מוגדרת כחיוב החל על הקטן עצמו אם לא – ראה רמב"ן במלחמות ה' לעיל כ ובחדושי לקדושין לא. ר"ן ספ"ק דקדושין וסופ"ב דמגילה וריטב"א שם; שו"ת הרא"ש ד, כא (נקטו כדעת רש"י שהוא חיוב על המחנך ולא על הקטן עצמו); כס"מ חמץ ומצה ו, י (נקט בדעת הרמב"ם כרש"י ובדעת הר"ן במגילה כהתוס' שהוא חיוב המוטל על הקטן); פירוש הירושלמי לבעל ספר חרדים לעיל פ"ג ה"ג (נקט שלהבבלי החיוב מוטל על הקטן ולהירושלמי על האב בלבד); אגרות משה י"ד ח"א רכד; עלה יונה עמ' רפ; שבט הלוי ח"א סז (וע"ש ח"ד עג, בהערה לסי' סז); בית ישי לד; ברכת מרדכי ח"ב מב; יד אפרים יג, ו. וע"ע במובא ביוסף דעת ריש ערכין; סנהדרין נה; כריתות טז.

(ע"ב) 'אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב' – ולכך קבעו בברכת המזון על היין, ולא בתפילה – זכר לכרמו של אנדריאנוס שהיה שטחו י"ח מיל על י"ח מיל, והקיפוהו מהרוגי ביתר מלא קומתם ולא הסריחו (רמב"ן ב"ב קכא ועוד).
ועוד, לפי שברכת המזון קבעו בה ענינים של הודאה על הארץ הטובה ועל מלכות בית דוד, וכיון שהיה נס זה חשוב מאד, לכך קבעוהו עמהם לברך עליו בנפש שבעה ולב שמח (ריטב"א שם).
ע"ע בספר צרור המור מטות, ובמצוטט בסמוך מיערות דבש ומשך כחמה.

'כל שלא אמר ארץ חמדה טובה ורחבה בברכת הארץ... לא יצא ידי חובתו' – כי כן מצינו שנשתבחה ארץ ישראל בזה הלשון, ארץ טובה ורחבה (תלמיד רבנו יונה).
ומצינו שתקנו נוסח הברכות על פי לשון המקראות – ע' בתוס' לעיל לח רע"ב אודות 'המוציא לחם מן הארץ', ובתוס' נב סע"ב לענין לשון 'בורא' בברכה, וכן בראשונים לעיל י'. אודות טופס ברכות בחתימה מעין הפתיחה.

ופירוש 'ר חב'ה': שיעמדו בה כל ישראל במרחב. או: שיש בה רחבות; שפלה ועמק ומישור גדולים וקטנים, ואין רובה הרים וגאיות (עפ"י רמב"ן שמות ג, ח; נתיבות עולם – נתיב העבודה יח). ויש מי שפירש: על שום רוב החכמה שבארץ שהיא 'רחבה מני ים' (דרשות רבי יהושע אבן שועיב ואתחנן עמ' תלב).

'צריך שיזכור בה ברית... צריך שיזכור בה תורה... ומלכות בית דוד בבונה ירושלים'. יש מי שפירש שאין הכוונה להודות על ברית ותורה בפני עצמם, כי מהי תיתי להזכירם בברכת המזון – אלא צריך להודות על ארץ ישראל שיחודה הוא בכך שנקנית על ידי ברית ותורה (בשם הגר"ש כהנמן זצ"ל, וכפרש"י שבכות ברית ותורה ירשנו את הארץ. וע"ע בנתיב העבודה למהר"ל פי"ח).

אף אנו נאמר כן לענין מלכות בית דוד; אין כאן דין הודאה על המלכות, אלא הודאה על ירושלים המיוחדת בכך שאינה מקבלת מלכות אחרת אלא מלכות בית דוד בלבד, וכינון מלכות בית דוד הוא משלים את בנין ירושלים (עפ"י 'ביצחק יקרא' להגר"א נבנצל שליט"א ח"א ז. ע"ש בהרחבת יסוד זה, ובבאור הענינים המוסברים על ידו. וככל החזיון הזה נמצא בחדושי מרן רי"ז הלוי תהלים פרק ל).

הנה נמצאו בספרי אחרונים הגדרות חלוקות במהות הזכרת ברית ותורה בברכת המזון; בשער הציון (קפז, ח) כתב שאם לא אמר ברית ותורה וזכור קודם שהתחיל ברכה שלישית – אינו חוזר אלא מזכיר במקום שזכור, וכשם שמצינו בשוכח 'עלה ויבוא' שאם לא התחיל הברכה האחרת – אומרה במקום שזכור.

ואילו בספר עמק ברכה (ברכהמ"ז ב) כתב שיש לחלק, כי הזכרת ברית ותורה אינם דבר בפני עצמו אלא מגוף הברכה של ברכת הארץ ועל כן אין שייך להזכירם אלא בתוך הברכה ולא לאחריה, ואינו דומה להזכרת ראש חדש וכד'. ותואמים הדברים עם הסברה הנזכרת שברית ותורה אינן נושאים מיוחדים בפני עצמן אלא מהוים חלק מההודאה על הארץ, והרי זה כעין 'ארץ חמדה טובה ורחבה' שנראה שהשוכח לומר זאת בברכתו, אין מקום להזכיר אחר כך.

ואולם מדברי המשנ"ב אין נראה כן, כפי שבאר בספר 'ברכת מרדכי' (ח"ב א, יא), שברית ותורה אינם מגוף הברכה אלא כדבר בפני עצמו, ולכן השוה זאת לשאר הזכרות שאפשר להזכירם אחר הברכה (ומ"מ נראה שאין זה סותר לסברת הרב מפוניב'ו). ובברכת מרדכי דקדק מלשון הרמב"ם שהזכרת מלכות בית דוד היא חלק ממהות הברכה, בדומה ל'ארץ חמדה טובה ורחבה', ולא כדבר לעצמו, ואין מקום להזכירן אחר חתימת הברכה.

וע"ע במובא לעיל מב. מד. האם הזכרת ברית ותורה מחויבת מדאורייתא או מדרבנן. ונפקא מינה בספק אם הזכירם, האם צריך לחזור ולברך. ושם הערנו שלפי הדעות שנוקטות שהיא מדאורייתא, במקום שיש ספק אם צריך שלש ברכות או ברכה אחת מעין שלש, שנקטו פוסקים לברך ברכה אחת – יצטרך להוסיף בתוך הברכה ברית ותורה. ולפי הנ"ל צריך לשלבן בענין הודאת הארץ דוקא. ויש שכתבו בכל ברכה מעין שלש לומר 'על ארץ חמדה טובה ורחבה ברית ותורה חיים ומזון...' (עפ"י רוקח שמא; או"ז ח"א קפא; מרדכי ועוד).

ענינים ופרפראות

'אביי ורבא הוו יתבי קמיה דרבה... בוצין בוצין מקטפיה ידיע'.
הנטיה הטבעית לדעת-אלקים מתגלה ביותר בתור רגש פנימי אצל אנשי שם המצויינים. וגם

כללות הדרכים הפרטיות שבידיעת הדרישה האלקית שנחלקים חכמי לב בהיותם באים בימים, סיבת החלוקה נטועה מראש בנפש; –

ישנם חכמים שמגמתם בדעת האלקים היא על פי הדברים המשווערים והמוגבלים, כמו ע"י בירור החכמות בדברים המוחשים לאמתתם, לעמוד על סודם וסדרם, ודעת התורה להלכותיה ופרטותיה, וזוה ימצאו עצמם דבקים בקונם ויודעים את שמו יתב'. וישנם כאלה שמטבע נפשם אינם יכולים להסתפק בדרישת הדברים המוגבלים, והם מתרוממים לשוטט ברעיונות בהכרת רוממות א-ל יתב' בהשערה פנימית בהגיון נעלה, וזוה אינם מצומצמים אל פרטי נתיבות דברים קצובים ומוגבלים, ויותר ממה שיש לדבר בפה ולשון הם מרגישים בהגיון לבבם, ומרוממות ההגיון הפנימי מכירים גם כן ההכרח שמחייב את ההשלמה האנושית לבוא ע"י השיעבוד לדרישה ולקיום של כל הדברים המוגבלים, מחכמה ודרישת התורה ופרטיה.

על כן רבא אחוי לשמי' טללא – כי היתה נטיותו אל שקידת התורה ודרישת כל אמת בפרטיהם המוגבלים וזוה יבוא להכרת קונו יתברך, וזאת הנטייה משלה בנפשו גם בילדות, למצוא מנוחה גם כן בצל אהל, וזוה יבוא אל המנוחה והתעודה הרוממה. אביי אמנם שאף אל הרחבת הידיעה בהכרה הפנימית שמתנשאת אל למעלה מכל גבול, ודחקו טבעו הפנימי לבטא רגשות נפשו ברחמנא היכי יתיב ע"י דנפיק לברא ואחוי כלפי שמיא אל מרחב אין קץ. והיינו דאמרי אינשי בוצין בוצין מקטפי' ידיע, שההכנה הנפשית מתגברת באדם וניכרת בעוצם התחלת הילדות באופן רשמי כל כך עד שנוכל ג"כ לדעת איזה דרך יבחר הילד אשר שאר רוחו מתגלה בו. וסעד לדבר, אמרם ז"ל (ר"ה יח.) רבא עסק בתורה חי ארבעין שנין, אביי דעסק בתורה ובגמ"ח חי שיתין שנין. כי האיש שמתנשא אל מרחב גדול בשאיפות רעיונו לא יוכל לכלא את רוחו רק בשלמות אחת, וכשם שמתפשט הוא לכל דרכי הדרישה כך הוא מתרומם ג"כ לכל ענפי השלימות. על כן לפי תכונתו לא מנעתו עסק גמילות חסדים ועירוב הבריות מההשתלמות שלפי טבע נפשו שמצאה בהגיון הפנימי, אבל רבא מצא בתורת ד' חפצו ולא היה אפשר לו להפרד מאהבתה של תורה ששגה באהבתה עד אין קץ, כי רק בה מצא אשרו ותעודתו היותר גבוהה בקדושתה.

ויוכל היות שההולך על דרך החכמה המוגבלת הוא יותר קרוב לחכמה המעשית, על כן לענין הלכה יוכל להיות מכויץ יותר שתהיה הלכה כמותו, ומפני זה הטעם הלכה כרבא לגבי אביי, אעפ"י ששתי הדרכים כאחד טובים, דרכי חיים המה ודרך הקודש יקרא להם, אבל המותפשת יותר אל הידיעה הפשוטה המוגבלת היא קרובה להנהגה המעשית לקבע על ידה ההלכה. ואולי מפני זה אין ההלכות נחתכות על פי ידיעת הנבואה כי אם עפ"י החכמה המוגבלת על פי דרכיה של תורה ההלכות החתוכות וקבועות (מתוך עין אי"ה).

(ע"ב) משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ...' –

עיקר נוסח ברכת הזן – בלשון נסתר, 'הזן את העולם כולו בטובו...', שלא כברכת הארץ שהיא נאמרת בלשון נוכח, 'נודה לך...'. לפי שברכת הארץ תקן יהושע כשנכנסו לארץ, והדר בארץ ישראל דומה כמי שיש לו אלוך, כי בארץ ישראל מפורש שהשי"ת נמצא בכל פרט, גם בעניני העולם הזה. ולכך נתאודה משה להכנס לארץ. ואמר לו הקב"ה רב לך – רב טוב צפון לך.

(עפ"י מי השלוח ח"ב ואתחנן)

וראה עוד ביתר באור בצדקת הצדיק (רמז) שאין זה פגם בהשגת משרע"ה ח"ו, אלא היא בחינה אחרת של השגה, ואדרבה, במדרגת השגת 'הוא' משיג מקום יותר גדול, שאין שייך לומר שם 'אתה', כי הוא תמייר ונעלם שאין תפיסת יד האדם שולטת שם. וזהו החילוק בין מדרגת תפילה, שהוא כעומד לנוכח המלך, ומדרגת תורה שהיא דרגה דמשרע"ה.

'אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב'.

'צריך הסבר דעל ענין פרטי תקנו חכמים ברכה קבועה. ועוד, דעל שינוי יין צריך לברך 'הטוב והמטיב' (כדלהלן נט), זה פלא מדוע רק על יין. ועיין תוס' פסחים ורא"ש ברכות בזה.

והביאור, דכל ברכת המזון נתקנה על בנין האומה אשר נבנית ציבחר ציבחר (= קימעא קימעא) באצבע ההשגחה. וזה בהשגחה פרטית במן במדבר, ונזדככו נפשותם כל ארבעים שנה ולמדו מושכלות אלקים, וכמאמרם (מכלהא בשלח יז) לא ניתנה תורה אלא לאוכלי מן, והיה להם ארץ, וירושלים מרכז הארץ, ובית המקדש ששכן שמו עליו והתנהג בנסים רצופים תמיד. אמנם 'הטוב והמטיב' תקנו על קיום האומה הבודדת במועדיה להיות הולכת בגולה זה אלפיים שנה והיא קיימת ברוחה ובהודה ותפארתה, וכל כלי יוצר עליה לא יצלח.

והנה אחר החורבן חשבו כי קיומה בלתי אפשרי ועתידה לכלות ולנדוד כהצוענים בלא תפארת אדם, כאשר ראו כי בביתר לא נושעו על ידי מלכות בן כוכבא שגדולי עולם היו מוטעים בו. אמנם כאשר ראו כי עמד מלך חסד אחד ונגזר עליהם קבורה כדאמרו ירושלמי תענית (ה,ה), הבינו כי ישראל שהאחד בין שבעים זאבים, ובחסד ה' על ידי מלכי חסד יחליף כח ויוסיף דעת, וכאשר יהמיון גלי ים לשוטפם יבוא הרוח וישקוטם ע"י מושלי ויועצי ארץ אשר לבבם ביד ה' המלאה חסד. לכן תקנו 'הטוב והמטיב' על קיום האומה.

ומקיום האומה הפלאי למדנו כי נאמנו דברי נביאנו ודברי אבותנו אשר הנחילו לנו מורשה באמונת אומן כל ההנהגה האלקית בבנין ירושלים וארץ – לכן המלכויות של הני ברכות תיקנו להזכיר ב'הטוב והמטיב'.

ולכן על יין תיקנו 'הטוב והמטיב', כי זה מפלאות תמים דעים אשר אומה כזו בנימוסים כאלה אשר אסר להם החיתון... וישראל, שאם נגע עכו"ם ביינו אסור לו שתות ומדיח כוסו ג' פעמים, כמו שאמר המן, ובכל זאת הם מתקיימים בגולה – אין זה רק צדקת פזרונו בישראל, ובעל הבית יודע להפקיד כליו, ושכינה גלתה עמהם לסוכך עליהם בגדפין דילה, הוא כבוד השי"ת ויתעלה' (מתוך משך חכמה עקב ח.י)

ובספר יערות דבש (ח"ב דרוש יד) פירש בדרך אחרת:

'... ולכן השמח בגולה מפריד החבילה ומורה בעצמו כאילו אין עם ישראל כגוף אחד, וזהו מרי גדול. ולכך אמרו בהרוגי ביתר שהיו מעדרים הכרמים בדמיהם עד שכאשר ניתנו לקבורה תקנו על היין 'הטוב והמטיב'. והיינו כי הם נענשו ששמחו במפלת ישראל ושמחו בגדולתם ולא חששו לחרבן בית המקדש, ויין הוא המשמח לבב, לכך היה העונש שהיו בדמם וגופם משבחים ומזבלים היין. וכן אנו בשתיית יין יש לנו לעורר עוון ביתר ולשום אל לב מבלי לשמוח יותר מהראוי, וביתר יוכיח – ולכך תקנו על היין הטוב והמטיב'.

מנין שכשם שמברך על הטובה כך מברך על הרעה... בין מדה טובה ובין מדה פורענות' –

'זקני החסידים מספרים שפעם אחת בא הרבי ר' בונים לסטריקוב, ותלמידו החביב ר' חנוך מאלכסנדר מלווהו, וכשנכנסו ליטול שלום, הושיט להם ר' פישל את ראשי אצבעותיו. שכך היה נוהג שבשעת נתינת שלום היו עיניו שקועות בספר שלמד בו ויד ימינו מושטת לאורחים והיה מסמיך אגודלו לכפו ולא נזדקרו לתוך יד האורח אלא ראשי אצבעותיו בלבד. כיון שהגיע תורו של ר' חנוך ליטול שלום, נזדרז ותחב את כל כפו לתוך כפו של ר' פישל, כלומר אף על פי שאינך מתגלה לעולם אלא בראשי אצבעותיך בלבד – הנני בכל זאת כולי ברשותך... הציץ ר' פישל באברך העומד ממולו וכך אמר לו: רואה אני שחכם אתה – אמור לי, מה ראו החסידים שנוהגים לשתות 'לחיים' על כל שמחה שתבוא ועל כל צרה שלא תבוא? – אכן, פיקח חרוץ היה ר' חנוך מאלכסנדר שלא נבהל להשיב אלא היטה אזנו להקשיב. ור' פישל השיב: השותה יי"ש מברך 'שהכל', שהכל מאת ה', 'כוס ישועות אשא – ובשם ה' אקרא'; 'צרה ויגון אמצא – ובשם ה' אקרא'. ובדין היה שישתה מים אלא שכל מי שהגיע למידה זו לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה – ראוי הוא לכוס משקה... ומיד ציזה למשמשו ומזגו לו את הכוס.

היה שם עוד אחד, גם הוא מתלמידי החוזה לפנים. מעיר ליקוב היה האיש הזה ושמו לא פורש. עני מדוכא שמחמת דחקו נשכר להיות נוהג בידו של סגי נהור ולהיות לו לעינים. ראה ר' פישל את ריעו ושאל לשלמו. ענה זה ואמר: שלשה היינו שנכנסו יחד לקודש פנימה אצל החוזה ונתברכנו כולנו בברכה אחת, שנזכה להנהגה. הרבי היושב כאן, הרבי שבא מפשיסחא ואני. והרי נתקיימה הברכה בשלשתנו; הרבי נוהג בסטריקוב, חברו נוהג בפשיסחא ואני נוהג... ביד העיור. חזר המשמש ומזג את הכוס גם לו, לקיים מה שנאמר כוס ישועות אשא – ובשם ה' אקרא; צרה ויגון אמצא – ובשם ה' אקרא!...' (מתוך 'במעלות התמימות התמה' – חסידים ואנשי מעשה כרך א). ע"ע תורת הרבי ר' זושא – משלי, צו.

'כל מי שלא אמר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו'.

'מצאתי במדרש שבימי ירבעם בן נבט מאסו להם בשלשה דברים, במלכות בית דוד ובנין הבית ובמלכות שמים, שנאמר ראה ביתך דוד – זה שמאסו להם מלכות בית דוד ובנין הבית. איש לאהליו ישראל – אל תיקרי לאהליך אלא לא-ל-ה-י-ו, שמאסו במלכות שמים. ואינן נגאלין עד שיבקשו שלשתן שנאמר ובקשו את ה' אלקיהם ואת דוד מלכם ונהרו אל ה' ואל טובו באחרית הימים. בן מצאתי במדרש. על כן צריך לומר בבונה ירושלים שלשתן בין בחול בין בשבת'.

(מתוך ספר המנהיג הל' שבת מו)

דף מט

'צריך שיאמר בה הודאה תחלה וסוף' – '... כי הודאה שייך דוקא בברכת הארץ, ולכך כמו כל ברכה שאינה סמוכה לחברתה צריך שיאמר בה ברכה תחלה וסוף, ובברכה זאת שייך הודאה לכך יזכר בה הודאה תחלה וסוף וזהו מורה על הודאה שלימה...'

יש עוד דבר מופלג בחכמה מה שצריך להזכיר בברכת הארץ הודאה, כי כאשר מזכיר בכל מקום הודאה